

Helyi szintű környezeti és társadalmi folyamatok a globális folyamatok tükrében – Múlt, jelen és a kilábalás lehetőségei az Ormánságban

Local environmental and social issues in the light of global processes – Past, present and recovery options in the Ormánság region

LEIDINGER DÁNIEL

Összefoglalás

Az Ormánság egykor a Kárpát-medence leggazdagabb tájai közé tartozott. A tájhasználat megváltozása, a vizes területek lecsapolása, a közösségek elsorvasztása mély válságba taszította a térséget. Az Ormánság felemeléséhez komplex válságkezelés szükséges, amely egyszerre javít a természeti környezet állapotán, illetve nyújt biztós és fenntartható megélhetési formákat az itt élőknek; továbbá segít a globális válságjelenségekből fakadó anomáliák csökkentésében.

Kulcsszavak: *Ormánság – Ős-Dráva – fenntarthatóság*

Abstract

The 'Ormánság' region used to be one of the richest regions in the Carpathian Basin, due to natural land use. The artificial control of the Drava River and the intensive arable farming has given rise to an ever increasing degradation of natural systems, moreover, to the disintegration of the society, and resulted its cultural and economic impoverishment. Complex management is needed to enable recovery, which improves natural environment and at the same time provides sustainable living and minimizes negative anomalies.

Keywords: *Ormánság – Ős-Dráva – sustainability*

Múltban gyökerező problémák

Az Ormánság a Dráva mára mentesített árterén elhelyezkedő néprajzi táj, amely hazánk egyik jellegzetes aprófalvas térsége. Egykor a Kárpát-medence leggazdagabb vidékei közé tartozott, az elmúlt évszázadok folyamán azonban a természeti környezet, illetve az azzal együttműködő közösségek elsorvadása következett be. A korábbi gazdag természeti környezet helyén ma egyveretű, iparszerűen működtetett tájat találunk, amely csupán a lakosság egy szűk rétege számára képes megélhetést biztosítani. Az egykor itt élő, a tájat éltetni képes népeség kihalt, illetve kicserélődött. A korábbi Ormánság helyén ma „rabszolga” tájat találunk „rabszolga” emberekkel. A természeti környezet tönkretételével együtt – a népesedési folyamatokkal szoros összefüggésben – a helyi gazdasági és kulturális élet teljes leépülése is végbement. A társadalmi-gazdasági folyamatok szorosan összekapcsolódnak a tájban, a természeti környezetben lezajlott változásokkal (a táj sokszínűségének megszűnése, élőhelyek pusztulása, felszíni vizek lecsapolása, kiszáradás stb.).

Az Ormánság lakossága a XIX. századig nem elsősorban szántóföldi művelésből élt, hanem – Andrásfalvy Bertalan szavaival¹ – a táj sokoldalú kihasználásából. Ekkor még működött a Dráva menti ártéri gazdálkodás, amelynek keretében a halászat, a gyümölcsészet, a legeltető állattartás, a méhészet, illetve különböző kézműves tevékenységek jelentették a legfőbb haszonvételeket. Szántóművelést csak kiegészítő jelleggel folytattak az itt élők. A közösségek gazdálkodása, illetve egész életmódja a táj éltetését szolgálta (ma divatos kifejezéssel élve fenntartható volt), a táj pedig ezért gazdagon ellátta a vele együttműködő embert (ezt a fajta természeti környezettel való együttműködést nevezhetjük tájgazdálkodásnak).

A XVIII. század 70-es éveiben – Mária Terézia uralkodásának idején – lezajlott az úgynevezett elkülönözés. Ezt megelőzően a parasztság szabadon használhatta a vizeket, erdőket, réteket, szabadon legeltethetett, halászhatott, vadászhatott. Az elkülönözést követően a közösségek már csak a megművelt jobbágytelkek arányában használhatták az erdőket, ahol a gyümölcsöseik voltak, és a legelőket, amelyen a legeltetés folyt, a halászatot pedig megtiltották. Ezzel a lépéssel a hazai parasztságot sikerült „felzárkóztatni” Európához, azaz az itt élőket lesüllyesztették arra a szintre, amelyen nyugat-európai sorstársaik már évszázadok óta tengődtek. E folyamatra volt válasz az úgynevezett „egykézés” (amely nem kizárólagos ormánsági jelenség). A közösségek egyfajta születésszabályozással válaszoltak életterük beszűkítésére. Sok családban csak egy-egy gyermek született, ami a birtokok koncentrációjához vezetett, ugyanakkor megindította az Ormánság népének kihalását. (Kiss, 1937) A folyamatra ráerősített, hogy a II. világháborút követően az ormánsági gazdák jelentős része kuláklistára került, amely elvándorlási hullámot indított el az amúgy is egyre fogyó lakosság körében. Az üresen maradt házakba beköltöztek a környékbeli cigánytelepek lakói, ami újabb elvándorlást indított meg. A XX. századi demográfiai és migrációs folyamatok eredményeként az ezredfordulóra szinte teljes egészében kihalt, illetve kicserélődött az Ormánság egykori népe.

Mivel az Ormánságba – néhány kisüzem kivételével – nem települt ipar, a korábbi házi kézműipar pedig megszűnt, a mezőgazdaságon kívül a legtöbb településen ma sincs egyéb megélhetési lehetőség. Ugyanakkor, a jelenlegi körülmények között a mezőgazdaság is csak a lakosság egy igen szűk rétege számára képes megélhetést nyújtani. Az Ormánság legtöbb településén jelenleg az önkormányzatok számítanak a legnagyobb foglalkoztatóknak. A rossz gazdasági helyzet következtében tovább romlik a térség népességmegtartó képessége.

¹ Andrásfalvy Bertalan az „Elfeledett tájakon: Az Ormánság” című ismeretterjesztő filmben (Duna TV, 1999. 07. 07.) beszél a szóban forgó tájegységről.

1. ábra. Az Ormánság múltja és jelene

Forrás: wikipedia.org; mek.oszk.hu; vilagkepek.blogter.hu; sajto-foto.hu

Elidegenedés a természeti környezettől – környezeti válságjelenségek

Az Ormánság népének pusztulása szoros összefüggésben van a természeti környezettől való fokozódó elidegenedéssel, ami együtt járt a táj elsoványodásával (ráerősítve az itt élő közösségek elsoványodására is). Az iparszerű tájhasználat, illetve az ahhoz kapcsolódó vízgazdálkodási gyakorlat² következményeként a terület kiszáradása zajlik. A mai tájszerkezet (szántók miatt lecsupaszított felszín, vízvezetésre kialakított felszíni vízrendszer) nem alkalmas a víz visszatartására, így egyre nagyobb a terület aszályérzékenysége.

A térségben (is) egyre jelentősebbé válnak a vízháztartási, illetve az időjárási szélsőségek, a szántóterületeken pedig folyamatosan a romlik a talaj termőképessége. Összességében elmondható, hogy egyre gyengébb a táj eltartóképessége, illetve – mind környezeti, mind energetikai, mind pedig gazdasági szempontból – egyre nyilvánvalóbbá válik a jelenlegi mezőgazdaság, illetve tájhasználat fenntarthatatlansága.³

A pusztuló táj az itt élő gazdálkodók egyre kisebb része számára képes megélhetést nyújtani, pedig a mai Ormánság lakosságának nagy része így is folyamatos megélhetési problémákkal küzd. A kialakult helyzetet tovább rontják a különböző globális szintű válságjelenségek, mint például a globális környezeti válság (pl. globális éghajlatváltozás), az erőforrásválság, vagy a gazdasági válság, amelyek a leszakadó térségeket fokozottan sújtják. *Az egykor önmagát eltartani képes, gazdag kulturális hagyományokkal rendelkező táj mára egy állandó külső gondoskodást igénylő, kulturális, morális, erkölcsi, valamint*

² A jelenlegi gyakorlat szerint, a nedvesidőszakok vízfeleslegét levezetik a területről. Ez a vízfelesleg szolgált korábban a szárazabb időszakok vízpótlására (elraktározódva a vegetációban, illetve vizes élőhelyekben).

³ Itt nem Ormánsági, hanem az egész magyar vidéket sújtó gondról van szó.

fizikai⁴ értelemben is leépült terület, amely a külső nagy ellátórendszerek nélkül életképtelen.

A természetátalakításból (felszíni vizek levezetése, felszínborítás megváltoztatása, iparszerű tájhasználat) adódóan környezeti szélsőségek fokozódása tapasztalható, amelyet tovább erősítenek a globális környezeti változások is. A táj mozaikosságának megszűnésével, a vizes rétek lecsapolásával, az erdők fogyásával, továbbá a szántóterületek növelésével jelentősen csökkent a táj vízpufferelő képessége, illetve leállt a kistáji vízkörforgás (ez utóbbinak a helyi csapadékképződésben van igen fontos szerepe). *A kedvezőtlen irányú folyamatokat csak tovább erősítik a globális éghajlatváltozásból fakadó egyre szélsőségesebb csapadék- és hőmérsékleti viszonyok, amelyek így tovább fokozzák a terület aszályérzékenységet.* Míg a tájszerkezet korábban a vízháztartási és a hőmérsékleti szélsőségek kiegyenlítését segítette, addig jelenleg a globális éghajlatváltozásból eredő anomáliákat fokozza. Az egykor erdőkkel, vizes rétekkel, fás legelőkkel és kanyargó vízfolyásokkal tagolt mozaikos táj amelltt, hogy megélhetést biztosított az itt élők számára, a klimatikus, illetve vízjárási ingadozásokat is kiegyenlítette. A Dráva ármentesítésével, a kisvízfolyások kiegyenlítésével, a szántóművelés térhódításával, a meliorációval a táj egyre élhetetlenebbé vált. A romló környezeti feltételekkel ugyanis folyamatosan romlanak a gazdálkodás feltételei is.

2. ábra. Egy példa a vízháztartás szélsőségeire – Az Okor vízfolyás medre Okorágnál 2008 tavaszán és 2012 aszályos nyarán

A jelenleg uralkodó iparszerű gazdálkodási gyakorlat a vízháztartási, illetve a mikroklimatikus szélsőségek mellett a talaj termőképességének folyamatos romlását is eredményezi. Ugyanakkora hozam eléréséhez egyre nagyobb energia, és – szerves trágya hiánya miatt – egyre több műtrágya bevitelére van szükség. A globális erőforrásválság következményeként az energia- és üzemanyagárak jövőbeli növekedésére, valamint

⁴ A fizika leépültség a természeti táj, az épített környezet, a közösségi kapcsolatok, valamint az egyes ember egészségi állapota kapcsán egyaránt igaz.

egyre gyakoribb energia- és üzemanyag ellátási zavarokra lehet számítani,⁵ aminek hatására a jelenlegi mezőgazdasági termelési rendszer, s vele a teljes élelmiszerellátási rendszer összeomlása következhet be. Az iparszerű mezőgazdaság üzemanyag, illetve műtrágya és növényvédőszer hiányában működésképtelen. *A mezőgazdaság jelenlegi infrastruktúrája csak megfelelő mennyiségű fosszilis energia által működtethető, ennek biztosítása azonban már a közeljövőben is egyre bizonytalanabbá válhat.*

Az igazi problémát az jelenti, hogy *az iparszerű mezőgazdaságnak jelenleg nincs alternatívája az Ormánságban (sem).* Egy kevésbé energiafüggő, fenntarthatóbb, a tájgazdálkodáshoz közelebb álló gazdálkodási mód kialakításához a legtöbb gazdálkodó esetében hiányoznak a megfelelő ismeretek, de nem áll rendelkezésre a megfelelő eszközállomány sem. Emellett – ami szintén lényeges – a jelenlegi birtokszerkezet, illetve agrártámogatási rendszer is a nagyüzemi, iparszerű gazdálkodás folytatására ösztönzi a gazdálkodókat. *Jelenlegi szerkezetében a táj maga sem alkalmas egy az egész térséget átfogó tájgazdálkodás folytatására.* Kevés a legelő, szinte teljesen eltűnt a háztáji állatállomány, a régi – sokszor erdő-, ligeterdőszerű – gyümölcsösök már csak foltokban található meg, a víz visszatartását segítő vizes élőhelyek és természetszerű erdők aránya jelentősen lecsökkent, a felszíni vízrendszer, illetve a vegetáció nem tudja megtartani a csapadékos időszakok víztöbbletét, legfeljebb csak kis foltokban. Minél tovább fennáll a jelenlegi tájhasználat, annál nagyobb pusztítást végez a tájban, még tovább lehetetlenítve a gazdálkodás feltételeit.

Egy további fontos problémát jelent, hogy *a legtöbb vidéki térséghez hasonlóan az Ormánságban is megszűnt az élelemtermelés, helyette mindössze élelmiszeripari nyersanyagot állítanak elő a gazdálkodók, amiből innen elszállítva, máshol készül „élelmiszer”.*⁶ A helyi lakosság – ide értve a gazdálkodókat is – a késztermékeket boltokban, esetleg piacon, valamint az egyre gyakoribb mozgó árusoktól vásárolja meg. Sok lakos esetében az élelemtermelés még a konyhakert szintjén sem működik.⁷ *Nagyon erős tehát a függés a nagy ellátórendszerektől.*⁸ Ilyen körülmények között egy mélyülő energiaválság, illetve lehetséges következményei (a termelőeszközök, illetve a nagy ellátó- és szállítórendszerek leállása) az éhínség rémképével fenyegetnek (egy olyan térségben, ahol előtte soha ilyen nem fordult elő). *A jelenlegi eszközállomány mellett, energia hiányában nemhogy szállításra, de még termelésre sincslehetőség.*

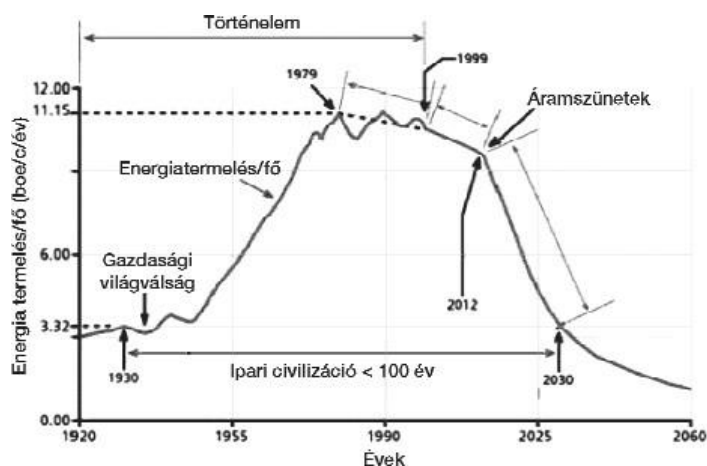
⁵ Ennek egy további lényeges – az iparszerű mezőgazdaságot jelentősen befolyásoló – következménye lehet a műtrágyagyártás leállása. Az állattartás leépülésével szerves trágya nem áll rendelkezésre, így a növénytermesztés hamar ellehetetlenülhet.

⁶ Nemesgyzer emberi és állati fogyasztásra egyaránt alkalmatlan termék.

⁷ Bár ebből a szempontból azért az egyes ormánsági települések, illetve háztartások között jelentős különbségek mutatkoznak.

⁸ Ebben az értelemben nem is beszélhetünk már igazi falvakról, hiszen a városi lakossághoz hasonlóan az itt élők nagy része is külső forrásból jut hozzá gyakran a legalapvetőbb termékekhez is.

3. ábra. A világ egy főre jutó energiafelhasználásának alakulása. – Az energiafelhasználás nagy részét biztosító, hagyományos energiahordozók kitermelése nem képes lépést tartani a világnépesség növekedésével, így idővel az egy főre jutó energiafelhasználás erőteljes visszaesésére lehet számítani. Ez előbb-utóbb az ipari társadalom összeomlásához fog vezetni.

Forrás: Antal, Botos & Leidinger, 2009; Duncan, 1994

Kialakult tehát egy olyan helyzet, amelyben a jelenlegi mezőgazdasági termelés egyre bizonytalanabb, fenntartása viszont a táj eltartóképességének csökkenését, hosszútávon pedig a gazdálkodás feltételeinek teljes ellehetetlenülését eredményezi. Mind környezeti, mind társadalmi-gazdasági szempontból az Ormánság fenntarthatóvá tételének egyik kulcsa a tájhasználat-váltás, amihez természetesen a helyi társadalom szemléletmódjának, illetve hozzáállásának gyökeres megváltoztatására is szükség van. Ennek hiányában a jelenlegi helyzet további romlására számíthatunk, aminek – összekapcsolódva a globális válságjelenségekkel (környezeti válság, erőforrásválság, gazdasági válság) – hosszabb távon beláthatatlan következményei lehetnek.

A válságkezelés lehetséges elemei

Az Ormánság felemeléséhez olyan komplex válságkezelés szükséges, amelynek hatására egyszerre javul a természeti környezet állapota, és fenntartható megélhetési lehetőségek biztosíthatók az itt élő lakosság egésze számára. Az Ormánság válsága – ahogy sok más vidéki terület válsága is – szorosan összefügg a természeti tájtól való elidegenedéssel, ezért a válságkezelésnek egyik fontos része a természeti környezet és a helyi lakosság közötti harmónia visszaállítása, amihez nagy szükség van az emberek szemléletformálására is. A fenntartható vidékfejlesztésnek számolnia kell a globális válságjelenségekkel fakadó anomáliákkal is. A tájat és a benne élő lakosságot egyaránt alkalmassá kell tenni ezeknek az anomáliáknak az átvészelésére, illetve lehetséges csökkentésére.

Fenntarthatósági szempontból az egyik legfontosabb cél, hogy a helyi társadalom megélhetése minél nagyobb mértékben alapuljon a helyben rendelkezésre álló erőforrásokon, illetve minél kevésbé függjön a nagy ellátórendszerektől (amelyekre egyébként egyetlen helyi közösségnek sincs jelentős ráhatása, így a függés egyirányú). A saját erőforrásaival gazdálkodó közösség sokkal inkább látja az erőforráskorlátokat, mint egy olyan, amelyik külső nagyellátóktól függ (a helytelen erőforrás-gazdálkodásból származó negatív visszacsatolások sokkal gyorsabban, illetve sokkal egyértelműbben jelentkeznek, mint egy olyan társadalom esetében, amelyik a nagy ellátórendszerektől függ).

A fenntarthatóság mellett az életminőség szempontjából is alapvető, hogy javuljon a helyi lakosság önellátó képessége. Az önellátó képesség erősödése, amellyel segítheti a külső nagyellátóktól való függés csökkentését, lehetőséget biztosít egészséges helyi élelmiszerek előállítására, továbbá – ami mentális szempontból nagyon fontos – segít a dologtalanság felszámolásában, és növeli a létbiztonság érzését. *A helyi közösségeket tehát újra képessé kell tenni arra, hogy elsősorban a helyben rendelkezésre álló erőforrásokból tudják biztosítani megélhetésüket. Ennek érdekében a helyi természeti környezeti, valamint a helyi társadalmi és gazdasági viszonyokon egyaránt változtatni kell.*

A jelenlegi nagyüzemi iparszerű gazdálkodás csak a helyi lakosság egy igen szűk rétege számára nyújt megélhetést, miközben pusztítja a természeti környezetet. Folyamatosan rontja magának a gazdálkodásnak a feltételeit, és csökkenti ezáltal a táj eltartóképességét. Ugyanakkor a térségben a mezőgazdaságon kívül csak nagyon kevés egyéb megélhetési lehetőség van. *A helyi társadalom széles rétege számára megélhetést nyújtó, fenntartható gazdálkodás lehetőségeit kell tehát megteremteni, ami elsősorban a háztáji jellegű, a jelenlegihez képest kevésbé iparszerű gazdálkodási módszerek alkalmazását jelenti.* A végső cél e tekintetben a tájgazdálkodás feltételeinek megteremtése lehet, ami a jelenlegi tájhasználat gyökeres megváltoztatását is jelenti. A tájhasználat-váltás szorosan összekapcsolódik a táj rehabilitációjával. Ennek egyaránt magában kell hordoznia a felszíni vízrendszer legalább részbeni helyreállítását, és az egyveretű táj mozaikossá tételét, a felszínborítás megváltoztatását.

A tájrehabilitáció eredményeként csökkennie kell a szántók arányának, míg a víz megtartására, illetve a pufferelésére alkalmasabb vizes élőhelyek, rétek és erdők területi arányát növelni kell. Mindez nem azt jelenti, hogy ezeken a területeken megszűnnek a haszonvételek, hanem csak azt, hogy megváltoznak. A szántóföldi növénytermesztés helyett, új tájhasználati elemként például legeltető állattartást, hagyományos gyümölcsészetet, réti halászatot⁹ lehet folytatni.

Az egész tájhasználat-váltás egyik alapja a mezőgazdasági ösztönző rendszer megváltoztatása. Az Ormánsági szántók több mint fele gyenge minőségű, és mindössze 5-10 %-uk esik a jó kategóriába. A gyenge minőségű, illetve belvívveszélyes szántók művelése a legtöbb évben csupán a területalapú támogatás miatt éri meg a gazdálkodóknak, egyébként teljes mértékben ellenkezik a józan ésszel és mindenfajta, a természeti környezettel szembeni erkölccsel. *Olyan gazdasági ösztönzőrendszert kell bevezetni az Ormánság területén (is), amely ésszerűbb, az eredeti természeti adottságokhoz jobban illeszkedő, kevésbé iparszerű, a tájat fenntartó, illetve gyarapító gazdálkodásra sarkallja a gazdákat.* Az iparszerű módszerek elhagyása – különös tekintettel a nagytáblás szántóföldi növénytermesztésre – együtt járna az egy gazdálkodó, illetve egy család által hasznosítható terület méretének csökkenésével. Így ugyanakkora földterület a

⁹ Vizes réteken, a tavaszi, nyári eleji vízborítások idején folytatott halászat.

jelenlegihez képest jóval több gazdálkodót lenne képes eltartani. Természetesen e tekintetben a birtokviszonyok alakítása is szükségessé válik.

A térségi önellátás megteremtésének következő lépései a helyi termelésre épülő helyi feldolgozás, majd az arra épülő helyi értékesítés. Ezek megteremtése jelentősen javíthat a már említett dologtalanság felszámolásában. A tájrehabilitáció mellett tehát – azzal összekapcsolva – egy következetes gazdaságfejlesztésre is szükség van. Ennek, az említettek túl érdeemes tartalmaznia a helyi infrastruktúra átalakítását, illetve fejlesztését is. Tekintettel a fenntarthatósági szempontokra, különösen nagy jelentősége van a megújuló energiahordozókat hasznosító, a nagy ellátórendszerektől független energetikai rendszerek kialakításának, vagy a háztartási vízőnellátó rendszerek¹⁰ kiépítésének.

Valamennyi fejlesztési elem végrehajtása – a tájrehabilitációtól a megújuló energiaforrások hasznosításáig – megköveteli *a helyi társadalom rehabilitálását, az emberek szemléletmódjának megváltoztatását, és a helyi közösségek újjáépítését*. Az egész válságkezelésnek az alapja tehát egy következetes tanítási-nevelési folyamat, illetve közösségfejlesztés lehet. Végül soron itt a helyi táj és a helyi ember közötti szerves egység helyreállításáról van szó, ez azonban a jelenlegi körülmények között csak távlati cél lehet. Első lépésként az alapokat kell megteremteni. Ma ott tartunk, hogy a lakosság nagy részének újra meg kell tanítani a háztáji gazdálkodás alapjait, illetve vissza kell vezetni a mindennapos munka világába, továbbá meg kell vele ismertetni saját kulturális örökségét.

Az egyes programelemeknek egyfajta „multiplikátor” hatása is lehet. A táj rehabilitációja, a helyi termelés, illetve feldolgozás, valamint a helyi kulturális hagyományok felelevenítése növelheti az idegenforgalmat a térségben, ami szintén további megélhetési lehetőséget rejt magában.

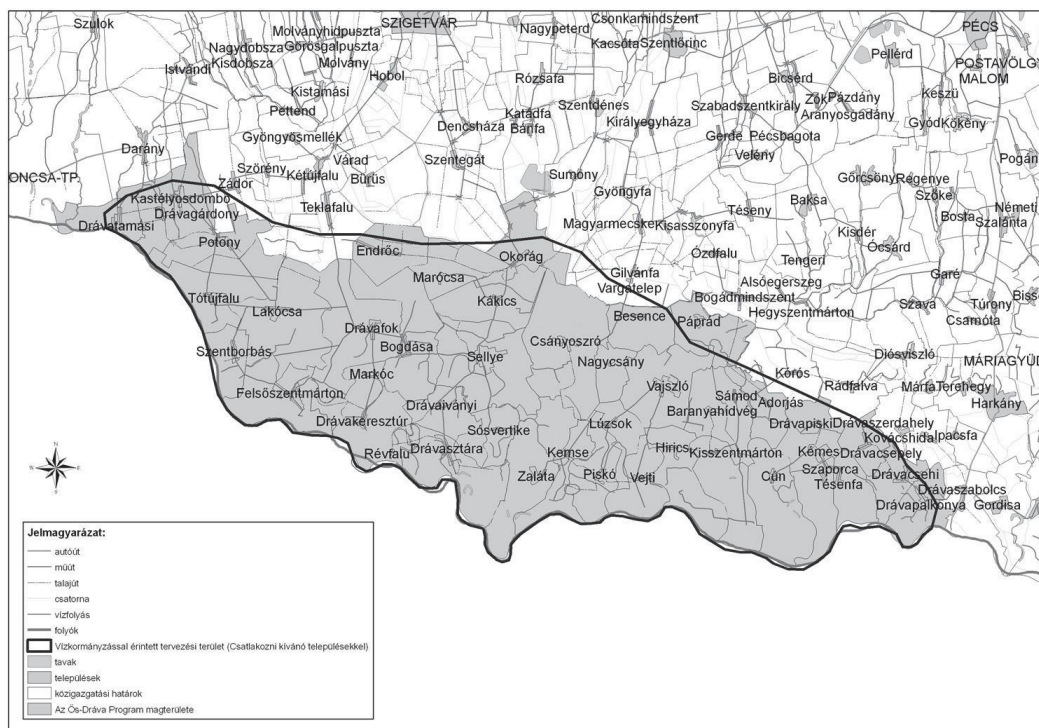
A komplex válságkezelés lehetséges eszköze – Az Ős-Dráva program

A magyar kormány 2012. július 17-én határozatot hozott az Ős-Dráva programról (1242/2012. (VII. 17.)), amelynek tervezési területe nagyjából lefedi az Ormánság területét. A határozat szerint a térségben meg kell teremteni a felszíni vízrendszerre alapozott komplex, a természeti, társadalmi és gazdasági szférát egyaránt érintő, hosszú távon is fenntartható fejlődés feltételeit. A korábbiakban ismertetett programelemek mindegyike kapcsolódik az Ős-Dráva programhoz, illetve részét képezi annak. Az Ős-Dráva program tehát, mint a komplex vidékfejlesztés eszköze, elvileg alkalmas lehet a térség problémáinak hosszú távú megoldására.

Az eddigiek során az Ős-Dráva program egyes programelemeihez kapcsolódóan – elsősorban helyi civil közösségek kezdeményezésére – több helyi szintű kezdeményezés is megindult. Ezen kezdeményezések eredményességét nagyban befolyásolhatja (erősítheti, de akadályozhatja is) a „döntéshozói” szféra hozzáállása, illetve a helyi lakossággal való együttműködési képessége.

¹⁰ Erről bővebben a Belgiumban élő magyar professzor, Ország József tanulmányaiból és előadásából tájékozódhatunk. (www.eautarcie.com)

4. ábra. Az Ős-Dráva program tervezési területe. – A térség 43, főleg ormánsági település közigazgatási területét foglalja magába.

Sikeres megvalósítása esetén az Ős-Dráva program nem csupán az Ormánság felemelkedését szolgálhatja, hanem egyben Magyarország, illetve Európa más hasonló helyzetű térségeinek mintaprogramjává is válhat. Hogy ez így lesz-e, abban a helyi érintettek, valamint a programban résztvevő helyi és külső szakértőkön túl kiemelt felelőssége van a helyi, illetve országos szintű politikai döntéshozóknak is.

Irodalom

- Antal, Z. L., Botos, B. & Leidinger, D. (2009). *Éghajlatváltozás és a helyi szintű cselekvés lehetőségei (Kiadvány)*; Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Kiss, G. (1986). *Ormányság*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Ős-Dráva program – Tájgazdálkodási programterv* (2007). Ormánságfejlesztő Társulás Egyesület